

«ئىلى» نامى توغرىسىدا

● غالىب بارات ئەرك

ئىلى ــ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى بىر دەريا ۋادىسىنىڭ، شۇنداقلا مۇشۇ ۋادىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بۇ دەريا تېكەس، قاش ۋە كۇنەس دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان. چوڭلۇقى ۋە مۇهىملىقى سەۋەبىدىن مەهمۇد كاشغەرىي قاتارلىق ئالىملار تەرىپىدىن، تۈركىي خەلقلەر بىلەن ئىراني خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى پاسىلى بولغان جەيھۇن دەريا-سىغا ئوخشىتىلىپ كەلگەن. ئىلى دەريا‌سى ئىلى تۈزلەڭلىكىنىڭ گۈللىنىشىدە مۇهىم ئورۇن تۇتىدىغان ئىچكى قۇرۇقلۇق دەر-ياسى، يىللىق ئېقىم مىقدارى خۇاڭخې دەريا‌سىدىن ئاشىدۇ. تې-كەس دەريا‌سىنىڭ باش مەنبەيىدىن هېسابلىغاندا ئىلى دەريا‌سى-نىڭ ئۇزۇنلۇقى 1500 كىلومېتىر، ئېقىنىنىڭ ئەڭ كەڭرى يېرى 200 مېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى يەتتە مېتىر. ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقى ئېگىز، غەربى پەس بولۇپ ئۈچ بۆلۈك شەكىللىك ئوي-مانلىقتىن ئىبارەت، شۇڭا تېكەس، كۇنەس دەريالىرى قاش دەريا‌سى بىلەن قوشۇلۇپ غەربكە ئېقىپ قازاقىستان چېگرا‌سىغا كىرىپ كېتىدۇ. ئىلى دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنى قا-زاقىستان تەۋەسىدە قاپچىغاي جىلغىسىدىن غەربىي شىمالغا بۇ-رۇلۇپ ئېقىپ ساري ــ ئىشكوتراي ۋە تاۋقۇم قۇملۇقلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

ئىلى نامىنىڭ ئېتىمولوگىيە‌سى توغرىسىدا هەر خىل قا-راشلار بار، ئۇلارنى خۇلاسىلىغاندا، تۆۋەندىكىدەك يەكۈن چە-قىدۇ. (1) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان ئوغۇزلار مىلادى-يەدىن بۇرۇن مۇشۇ يەردە ياشىغان ۋە خانلىق قۇرغان، شۇ خانلىقنىڭ نامىدىن كەلگەن. (2) موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن، «روشەن، يالتىراق، ئوچۇق» دېگەن مەنىدە. بۇ قاراش بويى-چە بولغاندا، بۇ نام ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانغا تەۋەلىك بىلدۈرگەن 1209 ــ يىلىدىن كېيىن بار-لىققا كەلگەن بولىدۇ. (3) تۇغلۇق تۆمۈرخانغا باغلانغان رىۋا-يەت بويىچە بولغاندا، 14 ــ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بارلىققا كەلگەن بولىدۇ. (4) دەريادىن ئىلمەك ئارقىلىق ئادەم ياكى هايۋانلارنى سۈزگەنلىك توغرىسىدىكى رىۋايەت بويىچە بولسا، 18 ــ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن بارلى-قا كەلگەن بولىدۇ. (5) جۇغراپىيەلىك هالەتلەرگە باغلانغان قا-راشلاردا روشەن يىل ــ دەۋر ئەكس ئەتمەيدۇ، يىل دەۋرى ئاشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلارنىڭ تەتقىقاتىدىن كەلگەن، بۇنىڭ بىرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى دەۋرگە ۋە مۇشۇ يەردە ياشىغان ئوغۇزلارغا باغلانغان.

تارىخىي ماتېرىياللارغا مۇراجەت قىلساق، بۇ نامنىڭ بار-لىققا كەلگەن ۋاقتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە بولىمىز. مىلادىيە 1 ــ ئەسىردە يېزىلغان «خەننامە»دە «ئىلى» نامى تۇنجى قېتىم خاتىرىگە ئېلىنغان، «خەننامە»نىڭ 70 ــ جىلدىدا مۇنداق دېيىلگەن: «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 36 ــ يىلى (خەن يۈەندى جىيەنجاۋنىڭ 3 ــ يىلى) چىن تاڭ بىلەن گەن يەنشۇ غەربىي يۇرتقا كەلدى... غەربىي يۇرت ئەسلىدىن هۇنلارغا قا-رام بولۇپ كەلگەن. هازىر چىچى تەڭرىقۇتنىڭ شۆهرىتى ناها-يىتى يىراق ئەللەرگىچە يېتىپ بارىدى. ئۇ ئاسىيۇ بىلەن پەرغا-نىگە بېسىپ كىرىپ، كانگا خانىغا يول كۆرسىتىپ، ئاسىيۇ بىلەن پەرغانىنى بېقىندۇرماقچى. ئەگەر ئۇ بۇ ئىككى دۆلەتنى يۇتۇپ كەتسە، يەنمۇ شىمالغا ئىلگىرىلەپ ئىلىي غەربتە ئارساكقا، جە-نۇبتا توخرىلار بىلەن بەلۋجىستانغا هۇجۇم قىلسا، بىر نەچچە

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يىل ئىچىدىلا غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرى خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ». خەنزۇچە نۇسخىدىكى 伊列 ئۇيغۇرچە نۇسخىدا «ئىلىي» دەپ ئېلىنغان، لېكىن ئىزاھاتىدا «خەنزۇ تىلى قامۇسى»نىڭ 2 ـ توم 362 ـ بېتىدىن نەقىل ئېلىنىپ، «ئىلىي (伊列) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلىي ئاسىيۇ خانلىقىدا بولۇپ، بالقاش كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلەتتى. مەنبەلەردە ئىلىيىنى ‹ئىلى› دەپ كۆرسەتكىنىگە قارىغاندا، ئۇ زامانلاردا ئىلى نامى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، شىمالى ھەم ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا كېرەك» دېيىلگەن. يۇقىرىقى بۆلەك ئېلىنغان «24 تارىختىكى ئىككى خەن دەۋرى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن تاللانما ۋە شەرھى» ناملىق كىتابتا «伊列 نام ئىلى (伊犁) نامىنىڭ باشقىچە يېزىلىشى، خەن سۇلالىسى زامانىدىكى ئاسىيۇ ئېلى بولۇپ ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ غەربىي شىمالى» دېيىلگەن. ھازىرقى تەتقىقاتلاردا بىردەك، 伊列 نى ئىلى نامىنىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى دەپ قارالماقتا. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن، 646 ـ يىلىدىن 648 ـ يىلىغىچە فاڭ شۇەنلىڭ قاتارلىقلار يازغان «جىننامە»دە «كانگىيە خانلىقى پەرغانىنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن 2000 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ سۇغدىيانا ئېلى قاتارلىق جايلار بىلەن تۇتىشىدۇ»، دېيىلگەن. ئۇيغۇرچە نۇسخىدا ئىلى نامىغا تەڭداش بولغان 伊列 ئىپادىلەنمەي قالغان. خەنزۇچە تارىخىي مەنبە ماتېرىياللاردا كۆرۈلىدىغان 伊列水، 伊河(水)، 帝帝河 ناملىرىنى Ili نامىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ئىكەنلىكى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. مىلادىيە (982～983) ـ يىللىرى نامەلۇم ئاپتور پارس تىلىدا يازغان «ھۇدۇدۇلئالەم»دە «يەنە بىر دەريا ئىلى دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ، ئىرغاج ئارت تېغىدىن باشلىنىپ، شىمالغا ئېقىپ ئىسسىق كۆلگە قۇيۇلىدۇ»، دېيىلگەن. 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە: «تىللارنىڭ يىنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ايلا (Ila) ـ ئىلى، ئېرتىش، يامار، ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ. بالاساغۇنلۇقلار سوغدىچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ. تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق. ئىسپىجاپ شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا بۇزۇقلۇق بار. قەشقەردە كەنچەكچە سۆزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ» دەپ يازغان. مۇشۇ قامۇستا يەنە «ايلا (Ila). بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنىدۇر» دېگەن. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ قولىيازمىسىدا بۇ نام «ايلا» دەپ يېزىلغان، ئەسەرنىڭ ئەزەربەيجانچە نەشرىدە Ila، قازاقىستاندا نەشر قىلىنغان قازاقچە نەشرىدە ILA (Іле) а лЫ، ئۆزبېكىستان ئۆزبېكچە نەشرىدە (Или)، ئامېرىكا ئىنگلىزچە نەشرىدە ī la، تۈركىيە تۈركچە نەشرىدە Ila=Ili دەپ تىرانسىكرىپسىيە قىلىنغان. خەنزۇچە نەشرى ئۇيغۇرچە نەشرىنى ئاساس قىلىپ تەرجىمە قىلىنغانلىقتىن تىرانسىكرىپسىيەسى تامامەن ئوخشاش. بۇيۇك مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىب 11 ـ ئەسىردە يازغان «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق بىباھا ئەسىرىدە ئىلى نامىنى ئالتە قېتىم تىلغا ئالغان. تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف پەرغانە ۋە قاھىرە قولىيازما نۇسخىسىنى ئاساس، ۋېنا نۇسخىسى ۋە رىشىت رەھمەتى ئارات ئىشلىگەن نۇسخىنى قوشۇمچە قىلىپ تۇرغۇزغان مەتىندە بۇ نام «ايلا» دەپ ئېلىنغان. «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئامېرىكىدا نەشر قىلىنغان ئىنگلىزچە تەرجىمە نەشرىدە Ili، تۈركچە نەشرى مەتىندە ila، قازاقىستاندا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان قازاقچە نەشرىنىڭ بېيجىڭدا مىللەتلەر نەشرىياتى كۆچۈرۈپ نەشر قىلغان نۇسخىسىدا «ىلا»، ئۇيغۇرچە نەزمىي نۇسخىدىن قىرغىزچىغا ئاغدۇرۇلۇپ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان قىرغىزچە نەشرىدە «ئلە» دەپ ئېلىنغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان 10ـ، 11 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق يارلىق ـــ ئۇيغۇر ئىدىقۇتىدىن ئاقۇگ بالىق (قارا-

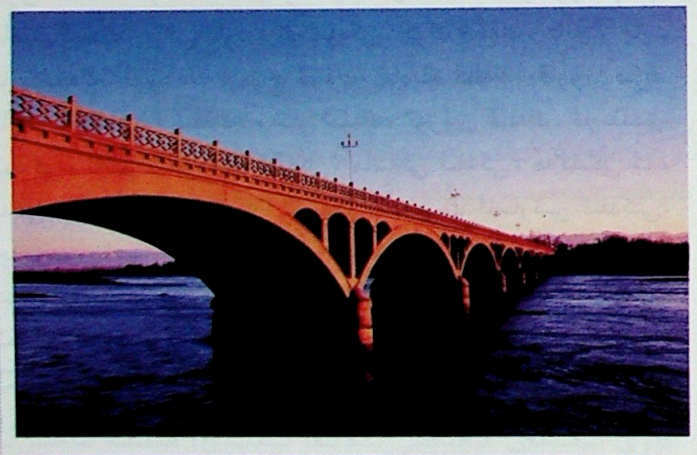

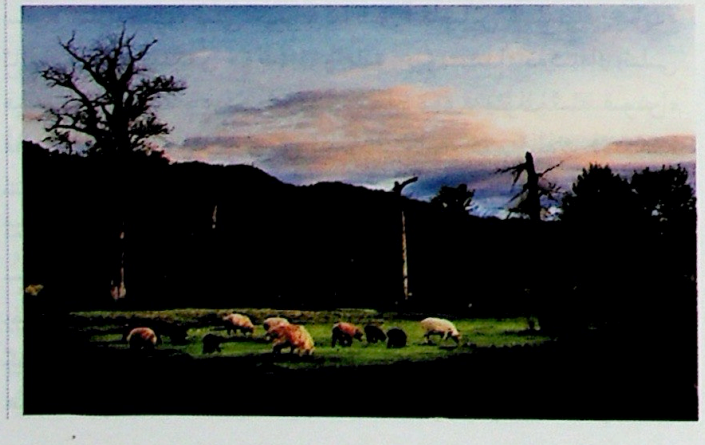

شەھەر)تىكى ئارسلان ئۈگەگە ئەۋەرتىلگەن مەخپىي يارلىقتا ئەلى نامى تىلغا ئېلىنغان. بۇ يارلىقنى دەسلەپ ئېلان قىلغان تۇگۈشۈۋا ۋە كىلاۋسۇننىڭ قانداق تىرانسكرىپسىيە قىلغانلىقى نامەلۇم، لېكىن پروفېسسور گېڭ شىمىن ئىككى پارچە مۇناسىۋەتلىك يارلىقتا ila دەپ ئاتالغان. مۇشۇ يارلىقنى ئېلان قىلغان پروفېسسور لى جىڭۈيې ila دەپ ئالغان، ئارقىدىن ئىزاھات بېرىپila، يەر نامى. ئەسلىدە ili ئىدى، دەپ يازغان. مۇشۇ يارلىقنىڭ ئىسمائىل تۇمۇرى تەييارلىغان «ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى» ناملىق كىتابىدا «ئىلا» دەپ ئېلىنغان. تارىخ بويىلاپ يازمىلارنى كۆرىدىغان بولساق ئىلى نامى كۆپ يازمىلاردا تىلغا ئېلىنىدۇ. 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بۇ نام قانداق كېلىپ چىققان؟ ئەينى زاماندىكى توغرا تەلەپپۇزى قانداق؟

ھازىرمۇ بۇ نامنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى ئېنىقلاشتا يارەمدە بولىدىغان يەر ناملىرى خېلى بار. شۇڭا ئېتىسىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس گۈننار يارىڭنىڭ 1997 - يىلى ستوكھولم شەھىرىدە ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىنغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي يەر ناملىرى — تارىم ۋە لوپنۇر مىسالىدا» ناملىق چوڭ ھەجىملىك كىتابىدا، ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ كىتابلىرىدىكى يەر ناملىرىنى مۇنداق جۈغلىغان: ئىلا، ئىلچى، ئىلە، ئاخۇن ئىلەسى، قۇربان بەكنىڭ ئىلەسى، ئىلەك، ئاق ئىلەك، ئاۋۇل گۆلمە قاداغان ئىلەك، بوز ئىلەك، دارغ ئىلەك، جامالى قوتانى ئىلەك، گۈن ئىلەك، ئىلەك كۆل، ئىلەك سۇ، ئىلەك شىرغا چاپقان، ئىلەك توققۇز تارىم، يامان ئىلەك، ياڭى تارىمنىڭ ئىلەكى، كۆك ئىلەك، مانجار باسقان ئىلەك، ئۆردەك ياغۇچ ئىلەك، قادىقە ئىلەك، قارۇنا تۇقان (تۆككەن؟) ئىلەك، تەتىر ئىلەك، ئۇزۇن ئىلەك، ئايىغلىق ئىلەگى، ئالىم ئاخۇننىڭ ئىلەكى، ماسەنى ئىلەكى، مەڭلىگى ئىلەكى، قۇرغان (قورغان؟) ئىلەكى، سەيىت ئاسارنى ئىلەكى. چەرچەن ناھىيەسىدە ھازىرمۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يەر نامىرى قوللىنىلماقتا، مەسىلەن: يېڭئۆستەڭ يېزىسىدا بىرىنچى ئىلەك، ئىككىنچى ئىلەك، ئۈچىنچى ئىلەك؛ باغئېرىق يېزىسىدا: ئىلەك مەيدان؛ تاتىراك يېزىسىدا: ئاق ئىلەك، ئەلماخۇن ئىلەك (جىلغا)؛ ئاتچان يېزىسىدا: ئالتۇن بېگى ئىلىسى، تۆت ئىلى ساي، ئىلى چاپ، ئىلى چېپى، ئىللىق، ئاقتاش ئىلەنىك چاپ، ئالماس ئىلە ئەتكەن دۆڭ؛ قوراملىق يېزىسىدا: تەكتەك ئىلى قېقىر، تۆت ئىلە دەريا سى، تۆت ئىلە ساي، تۆت ئىلە قوش، قالماق ئىلەنىك چاپ، قوش ئىلەنىك چاپ، قۇم ئىلەك (ئىككىسى بار)، ئىلە بۇيان، ئىلە دۆڭ؛ ئۇيىيايلاق يېزىسىدا: كىچىك ئىلە، ئىلە، ئىلى تېشى، ئىلى قول؛ تۇر يېزىسىدا: بۇغۇنا ئېغىلىنىك ئىلەك، تۆت ئىلە، سالۇانىك ئىلەك، ئىلە بۇيان؛ كۆنچە-بۇلاق تەۋەسىدە: ئىلى چېپى (ئىككى جايدا)، ئىللىك... دېگەندەك يەر ناملىرى بار. ئەمەلىيەتتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەممە يېرىدە «ئىلەك» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر نامىرى بار. يازغۇچى تۇرسۇن مەخمۇت چەرچەن ناھىيەسىدىكى يەر ناملىرىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش داۋامىدا ئېرىشكەن ئۇچۇرلىرىغا ئاساسەن: «ئىلەك — يار تارتىپ كەتكەن يەرنى كۆرسىتىدۇ، دەريا ياكى ئېقىن دېگەن مەنىدە. بۇ يەردە ئېقىنلار پەرقلەندۈرۈلۈپ ئاتالغان، چوڭىدىن كىچىكىگە قارىتىپ تىزغاندا، دەريا - ساي - قول - چاپ - جىلغا - جىلغاي - ئىلەك، دېيىلىدۇ. ئادەتتە ئىلەك مەلۇم بۇلاقنىڭ سۈيىنى مەنبە قىلغان ياكى سىرغىپ چىققان سۇلاردىن شەكىللەنگەن بولىدۇ. دەريانىڭ ئۆزىنمۇ «ئىلە» دەيدىغان ئەھۋال بار. مەسىلەن: چەرچەن ناھىيەسىدىكى تۆتئىلە دەرياسى بولسا تۆت چوڭ ئېقىن، يەنى تۆت چوڭ ساينىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، بۇ تۆت چوڭ ساي ئايرىم - ئايرىم ھالدا جىغانلىق ساي، ئارقىنىڭ ساي، تۆت ئىلەنىڭ ئۆزىنىڭ ساي، ئارقا قولنىڭ ساي قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ، بۇلار يەنە بەزىدە جىغانلىق دەرياسى، ئارقا ساينىڭ دەرياسى، تۆت ئىلىنىڭ ئۆزىنىڭ دەرياسى دېگەندەك ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ، مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا «ئىلە» دېگەن سۆز يەنە «دەريا» دېگەن مەنىدىمۇ كېلىدۇ. ئېقىننىڭ كىچىكى «ئىلەك»، چوڭى«ئىلە» بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «ك» تاۋۇشنىڭ كىچىكلىتىش رولى بار» دەيدۇ.

ئىلى نامىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى توغرىسىدىكى ئۆگىنىشمىگە ئاساسلانغاندا، بۇ نامنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ۋە توغرا تەلەپپۇزى ئىلە بولۇپ تاكى 20 - ئەسىرگىچە شۇنداق قوللىنىلغان، 20 - ئەسىردە «ئە» فونىمىسى ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ «ئىلى» دېيىلىدىغان بولۇپ قالغان. 20 - ئەسىردە نەشرگە تەييارلانغان ئەسەرلەردە، ھازىرقى نام ئىلغا مۇراجەت قىلىنغانلىقتىن «ئىلى» دەپ ئالىدىغان ئەھۋال كۆرۈلگەن. «ئىلە» نامى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بولۇپ «چوڭ، بەلگە» دېگەن مەنىگە ئىگە. «ئىلە»نىڭ كىچىكلىتىلگەن ھالىتى ئىلەك بولۇشى بۇ نامنىڭ دەريانىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قارىتىپ ئېيتىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئىلغا قىلماق» دېگەن سۆزگە باغلانغان ئىلقۇدۇق، ئىلدۆڭ دېگەندەك كۆپلىگەن نامىلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. دوكتور گۈننار يارىڭ ile~ille نى يول بەلگىسى، تاغ ياكى باشقا جايلاردا تاش دۆۋىلەپ ياسالغان؛ illedung (ئىلە دۆڭ) يول بەلگىسى ھېسابلىنىدىغان دۆڭ؛ ile تاش دۆۋىلەپ ياسالغان يول بەلگىسى دېگەن، بۇ نام مالوفىنىڭ كىتابىدىمۇ كۆرۈلگەن ilma بەلگە، سىمۋول دەپ چۈشەندۈرگەندەك، بەلگە دېگەن مەنىسىمۇ بار. دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئىلە» سۆزىدىن كېلىپ چىققان ئىلى نامى «چوڭ دەريا، بەلگە» دېگەندەك مەنىگە ئىگە. شۇڭا مەھمۇد كاشغەرىي ۋە مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر بۇ دەريانى جەيھۇن دەرياسىغا ئوخشاتقان.

(ئاپتور: چارقىلىق ناھىيە تېلېگراف شىركىتىدە)

مۇھەررىر: تۇرسۇن قۇربان كۆلپىتى
ئېلخەت: kvlpiti@126.com